

mégis a *Kovács Péter* tagot vesszük az *elvtárs* jelzőjének, azt nyilván az magyarázza: formailag az *elvtárs* tagról tudunk kérdezni a *Kovács Péter*-re, fordítva viszont nem. De hát ez a probléma fennáll az értelmezőszerű névtartozékokkal kapcsolatban is: *Papp Éva, a nyelvtudomány kandidátusa* sem elemezhető könnyebben. (Nem szólva arról a furcaságról, hogy itt az értelmező utótag elismerten „jelző”, a *Papp Éva kandidátus* esetében viszont „jelzett szó”!)

Ha visszakeressük ezeket a típusokat „Helyesírási rendszerünk logikája” című, többször idézett tanulmányomban, ott ilyen megjegyzéseket találunk róluk: „az említett *Duna folyó*, de: *Sárga-folyó* párban az első névnek csak tetszőlegesen használt utójelzője az a szó, amely a másik névben szerves rész” (23); az intézménynevekről: „az elő- és utójelzők itt is kisbetűsek” (25; most ritkítottam); hasonló terminussal a személynevek (24) és a földrajzi nevek (27) névtartozékairól. — S ez a megjelölés került be A magyar helyesírás rendszere című áttekintésünkbe is, így: „A személynevet követő utójelzőket kisbetűvel kezdve írjuk... foglalkozásnevek, megszólítások... szoktak leginkább utójelzők lenni: *Kovács Pál százados... Moharos kartársnő*” (38; én ritkítottam).

S most érünk vissza Pais Dezsőig. Mert ez utóbb említett rendszerezésünk korábban idézett dolgozatom szellemében született ugyan, de ennek a részének itt nem én voltam a szerzője, hanem Fábíán Pál. S mikor — jó két évtizeddel ennek megírása után — megkérdeztem: miért fogadta el annak idején ezt a terminust, arra emlékeztetett, hogy az *utójelző* kifejezést (vagy negyedszázaddal e rész megírása előtt) alighanem együtt hallottuk Pais Dezsőtől, egyetemi előadásai közben. — Írásos nyomát nem találok ugyan, de kettőnk tanúsága talán elég a megjelölés származásának igazolására. — S minthogy onomasztikai és szemantikai szemszögből egyaránt találóbb a *Jóska bácsi* meg a *Duna folyó* típusban utójelzőnek tekinteni a *bácsi*, illetőleg a *folyó* utótagot, mint minőségjelzőnek a *Jóska*, illetőleg a *Duna* nevet, hát érdemes volna majd ezt a kérdést egy kissé körbenézni újból, szintaktikai oldaláról is.

DEME LÁSZLÓ

Mit jelent a tulajdonnév?

A tulajdonnév jelentése több szempontból vizsgálható. A vizsgálatok egyik része történeti szempontú, s arra a kérdésre keres választ, hogyan jött létre egy-egy tulajdonnév, hogy mi lehetett eredeti jelentése. Ezeknek a kutatásoknak kultúrtörténeti szempontból igen nagy a jelentőségük, de a tulajdonneveknek a nyelvi rendszerben betöltött helyéről nem vallanak. Az, hogy a *Nagy* családnév keletkezése a *nagy* melléknévvvel jelölt tulajdonsággal függ össze, és hogy *Klára* nevünk alapja a latin *clarus* szó, aminek 'fényes, híres, ragyogó, tiszta, kitűnő' a jelentése, és hogy a név eredetileg férfinév volt *Clarus* formájában, amely azonban az idők során teljesen kihalt, semmit sem mond a *Nagy Klára* tulajdonnév szinkrón jelentéséről. Azt is világosan kell látnunk, hogy nem föltétlenül minden szinkrón jellegű vizsgálat releváns kérdésfeltevésünk szempontjából. Így a névadási szokásokkal foglalkozó, szociolingvisztikai szempontokat is figyelembe vevő kutatás aligha segíthet nekünk kérdésünk megválaszolásánál. Az például, hogy mennyire elterjedt a *Klára* név (hogy pél-

dául hány *Klára* nevű nő él Kiskutason), semmiben sem járul hozzá a tulajdonnév jelentésének tisztázásához.

A „Mit jelent a tulajdonnév?” kérdésre tulajdonképpen csak akkor tudunk válaszolni, ha előtte tisztázzuk, hogy milyen jelentés érdekel bennünket. A *Klára* szónak lehet számunkra érzelmi jelentése, de ennek nincs sok köze a *Klára* név nyelvi jelentéséhez. A *Klára* névhez fűződő érzelmi jelentés azokkal a tapasztalatokkal, ismeretekkel függ össze, amelyeket egy (vagy több) a *Klára* nevet viselő személlyel kapcsolatban szereztünk. Ugyanez vonatkozik az ún. asszociatív jelentésre is. Az, hogy egy névről mi jut eszünkbe, független a név nyelvi jelentésétől. Mit jelent tehát a tulajdonnév? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához először is szükségünk van a jelentéselmélet egy fontos különbségtételére: a jel jelentésétől meg kell különböztetnünk a jel vonatkozását (tehát attól, amire a jel vonatkozik illetve a vonatkozás tényét). G. Frege óta tudjuk, hogy azonos vonatkozás mellett is számolnunk kell különböző jelentéssel. (Frege híres példája az *Abendstern* és a *Morgenstern* – ’esthajnalcsillag’, a két szónak ugyanaz a vonatkozása, de különböző a jelentése (GOTTLOB FREGE, Über Sinn und Bedeutung, Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 100 [1892.], 25–50). A *Budapest* tulajdonnév és a *Magyarország fővárosa* szerkezetnek is ugyanaz a vonatkozása, de különböző a jelentése. A jelentésazonosság azt jelentené, hogy az egyik a másikkal minden esetben helyettesíthető lenne anélkül, hogy a mondat jelentése megváltoznék. Márpedig ha a *Budapest Magyarország fővárosa* mondatban a *Budapest* nevet a *Magyarország fővárosa* szerkezettel helyettesítjük, a *Magyarország fővárosa Magyarország fővárosa* mondatot kapjuk, ami egy olyan azonosságot fejez ki, amely minden körülmények között igaz. A *Budapest Magyarország fővárosa* viszont lehet igaz, de lehet hamis is. Ma ez a mondat igaz állítást fogalmaz meg, történelmünknek 1872 előtti szakaszára vonatkoztatva viszont hamis állítást tartalmaz. A jelentésnek azt a részét, amely igazságfeltételekkel hozható kapcsolatba, logikai jelentésnek szokás nevezni. Igazságfeltétele csak mondatnak lehet (tulajdonképpen: kijelentésnek), a mondat alkotóelemeinek logikai jelentését tehát csak közvetve határozhatjuk meg. A Frege-nek tulajdonított elv szerint a mondat jelentésének levezethetőnek kell lennie alkotórészeinek jelentése alapján. Egy szó logikai jelentését tehát úgy határozhatjuk meg, hogy megnézzük, hogy hogyan járul hozzá az adott szó a mondat jelentéséhez. Vajon milyen feltételek mellett igaz a *Budapest nagyváros* mondat? Ez a mondat akkor igaz, ha a *Budapest* név vonatkozik valamire (van vonatkozása), és erről a valamiről állítható, hogy nagyváros. A *Budapest* névnek viszont csak akkor van vonatkozása, ha valaminek a neve. A *Budapest* szó logikai jelentése tehát az, hogy valaminek a neve. Az, hogy *Budapest* valaminek a neve, már biztosítja azt, hogy van vonatkozása. Ezzel szemben a *Magyarország fővárosa* szerkezetnek a leírás révén van vagy lehet vonatkozása. A *Budapest* szónak mindig van vonatkozása, ha névként használjuk, a *Magyarország fővárosa* nem tulajdonnév, vonatkozása csak akkor van, ha létezik olyasvalami, amire illik a leírás (SAUL A. KRIPKE, Naming and necessity, Semantics of Natural Language [D. Davidson, G. Harman eds.], Dordrecht, Reidel, 1972., 253–5).

A tulajdonnév és a köznév között tehát az egyik lényeges különbség abban áll, hogy míg a tulajdonnévnek név jellegénél fogva van vonatkozása, a köznévnél a vonatkozáshoz más feltételnek is teljesülnie kell.

A tulajdonnév és a köznév között azonban van még egy döntő különbség. A tulajdonnév csak akkor használható valamire, ha e valami és a név között egy bizonyos pragmatikai viszony áll fenn, vagyis ha ez a valami a szóban forgó nevet megfelelő körülmények között kapta. A vonatkozás tárgya lehet férfi, azaz rendelkezhet a férfi köznévről minden tulajdonságával anélkül, hogy használták volna vele kapcsolatban a férfi szót. *Nagy Bélá*-nak azonban nem nevezhetek valakit anélkül, hogy valamilyen módon ne kapta volna ezt a nevet (GEORGE A. MILLER—PHILIP N. JOHNSON-LAIRD, *Language and Perception*. Harvard University Press, Cambridge, 1976.).

Hol is tartunk tehát? A tulajdonnév szintaktikailag főnév, szemantikailag pedig név. A név és viselője között pragmatikai kapcsolatnak kell fennállnia. A tulajdonnévnek név voltából következően van vonatkozása. Vajon kimerül-e a tulajdonnév logikai jelentése a *Név* jegyben? Mivel a szintaktikailag összetett tulajdonnevekkel kapcsolatban (*Zalaegerszeg, Egervár, Keszthely, Bucsuszentlászló, Kiskutas, Kálócfapuszta*) egyéb problémák is felmerülhetnek, a következőkben a szintaktikailag nem összetett tulajdonnevek vizsgálatára szorítkozunk.

Ha a *Nagy Klára* nevet halljuk, számunkra magától értetődőnek tűnhet, hogy nőnemű személyről van szó, de vajon ez hozzátartozik-e a tulajdonnév jelentéséhez? Talán még arra is gondolhatnánk, hogy a *Nagy Klára* névvel jelölt személy nemzeti hovatartozása is része a név logikai jelentésének (tehát az, hogy *Nagy Klára* magyar). Könnyen belátható azonban, hogy mindez nem tartozhat hozzá a tulajdonnév logikai jelentéséhez, hiszen a *Láttam Nagy Klárát* mondat igazságfeltételeihez csak az tartozik hozzá, hogy van olyan *x*, amelynek neve *Nagy Klára*, de az már nem, hogy van olyan magyar nőnemű személy, akinek neve *Nagy Klára*. Mondatunk ugyanis akkor is igaz, ha a *Nagy Klára* tulajdonnév hajóra, ágyúra vagy üstökösre vonatkozik. A tulajdonnév jelentését nem szabad összetévesztenünk avval, amit a tulajdonnévről tudunk (pl. a tulajdonnév eredetére vonatkozó ismereteinkkel). Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy a tulajdonnév logikai jelentése kizárólag a tulajdonnév név voltára vonatkozik, s egyéb jelentéselemet nem tartalmaz. A legjobb bizonyíték erre az, hogy egy számunkra ismeretlen nyelvű tulajdonnév is tökéletesen betöltheti a neki szánt szerepet, pl.: *Inge Bartning érdekes dolgozatot írt a melléknevekről*. *Inge Bartning*-ről nem kell tudnunk, hogy férfi-e vagy nő, sem azt, hogy milyen nemzetiségű. Mármost ugyanúgy, ahogy a tulajdonnév logikai jelentésének nem lehet része az, amit a tulajdonnévről tudunk, nem tartozhat a tulajdonnév logikai jelentéséhez az sem, amit viselőjéről tudunk. Nyilvánvaló, hogy a *Pais Dezső* tulajdonnév jelentésének nem lehet része mindaz, amit Pais Dezsőről (életéről, tudományos működéséről) tudunk. Ha a tulajdonnév jelentésének köze lenne ahhoz, amit a tulajdonnévről vagy annak viselőjéről tudunk, akkor minden tulajdonnévnek potenciálisan meghatározatlanul sok jelentése lenne (hiszen egy-egy tulajdonnév a legtöbb ember számára más jelentéssel bírna), ami nyilvánvalóan nem áll.

A fentiekből most már az következik, hogy minden tulajdonnévnek ugyanaz a logikai jelentése, a tulajdonnevek között tehát nincs ebből a szempontból különbség. Megelégedhetünk-e ezzel az eredménnyel? Amit ugyanis eddig a tulajdonnév jelentéséről mondtunk, elég sovány eredménynek tűnik. Kutassunk tehát tovább!

Vegyük most szemügyre a *Pisti feleségül veszi Marit* mondatot! A *Pisti* és a *Mari* tulajdonnévről a mondat jelentése alapján többet tudunk, mint amennyit e tulajdon-

nevek logikai jelentése elárul. Feleségül venni csak felnőtt, nem férjes nőt lehet. A *Mari* tulajdonnév tehát a *feleségül vesz* igétől örökli a Felnőtt, Nem férjes és Nő szemantikai jegyeket. Ami pedig a *Pisti* tulajdonnevet illeti, ő lesz a tett elkövetője, következésképpen jár neki a Felnőtt, Nőtlen, Férfi szemantikai jellemzés. Vegyünk most egy másik példát! *Karcsi tegnap Pécs nevezetességeivel ismerkedett*. Ebben a mondatban a *Karcsi* tulajdonnév az *ismerkedik vminek a nevezetességeivel* állítmányi szerkezettől, a *Pécs* tulajdonnév pedig a *nevezetesség* főnévtől kap szemantikai jegyet. A *Karcsi* tulajdonnév viselőjéről megtudjuk, hogy emberi lényről van szó, mivel csak emberi lény képes nevezetességekkel ismerkedni. A *Pécs* tulajdonnévről meg azt tudjuk meg, hogy helyre utal, mivel csak helynek lehet nevezetessége. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tulajdonnév logikai-lexikai jelentése a mondatbéli kontextus alapján további szemantikai elemekkel egészül ki. Figyeljük meg, hogy itt most nem mindennapi ismereteinkre támaszkodunk, hanem a mondatban előforduló egyéb lexikai elemek logikai jelentésére. A tulajdonnévnek ily módon kapott szemantikai anyagát nevezhetjük a tulajdonnév kontextusbéli jelentésének.

A tulajdonnév azonban még más módon is kiegészülhet jelentéselemekkel, amire példa a következő mondat: *Chomskyt nehéz megérteni*. Ezt a mondatot legalább háromféleképpen értelmezhetjük. (1) A megértés vonatkozhat a Chomsky nevű egyén műveire, (2) vonatkozhat ennek az egyénnek a beszédére (pl. dadog, hadar, túl halkán beszél) és végül (3) vonatkozhat a viselkedésére is. Mondatunkat tehát úgy értjük, mintha a tárgy helyét a következő szerkezetek foglalnák el: *Chomsky munkáját* (nehéz megérteni), *Chomsky beszédét* (nehéz megérteni) és *Chomsky viselkedését* (nehéz megérteni). Nyilvánvaló, hogy a *Chomsky* tulajdonnév lexikai jelentésének nem lehet része e háromféle értelmezés, hiszen ezek szorosan összefüggnek mindennapi ismereteinkkel. Igaz, mindenki viselkedik valahogy, tehát mindenkinél beszélhetünk viselkedésről, de nem mindenki alkot, és ami a beszédet illeti, az, hogy kinek a beszédét tartjuk érthetőnek vagy kevésbé érthetőnek igen sok szubjektív tényezőtől függ. Nem tekinthetjük a *Chomsky* tulajdonnevet szintaktikai ellipsis eredményének sem (tehát a *Chomsky munkáját*, *Chomsky beszédét* és *Chomsky viselkedését* szerkezetekből törléssel előálló elemnek), hiszen ez a megoldás teljesen önkényes törlési szabályok működését tételezné fel. Honnan kapjuk tehát a három értelmezést? Itt is bizonyos mértékig a *megért* ige a ludas. Egy tulajdonnevet nem lehet megérteni vagy nem megérteni. A tulajdonnévhez ezért mindennapi ismereteink alapján hozzárendelünk a fentiekhez hasonló szerkezeteket. Ebben az esetben nem a tulajdonnév jelentése egészül ki további jelentéselemekkel, hanem eredeti jelentése eltolódik. A tulajdonnevet nem eredeti jelentésében használjuk, segítségével mintegy „lehívjuk” a hozzá asszociálható jelentések közül a szóba jöhető jelentést (vagy jelentéseket). Figyeljük meg, hogy fenti példánkban a *megért* ige is háromféleképpen értelmezendő. Chomsky munkájával kapcsolatban intellektuális megértésről lehet csak szó, Chomsky beszédénél akusztikai megértésről és Chomsky viselkedésénél „morális” megértésről.

Összegezhésképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a kontextus alapján egy tulajdonnév eredeti jelentése eltolódhat. Ezt a jelenséget kontextuális jelentéseltolódásnak nevezhetjük (MANFRED BIERWISCH, Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. *Studia Grammatica* XII [1983],

61–100.) Kontextuális jelentéseltolódás természetesen nem csak tulajdonneveknél léphet fel.

Befejezésül még egy problémára mutatok rá. Eddig főleg arról volt szó, hogy mi a tulajdonnév lexikai (logikai) és kontextuális jelentése. A tulajdonnév jelentésének leírásához tartoznak azonban azok a szabályok is, amelyek megmondják, hogy milyen esetben nincs a tulajdonnévnek vonatkozása (ezek a szabályok mondják meg, hogy a tulajdonnevet hogyan használjuk). Az irodalomban különbséget szoktak tenni a tulajdonnév használata és említése között. A tulajdonnévnek általában csak akkor van vonatkozása, ha tulajdonnévként használjuk; ha említjük, akkor nem kell, hogy legyen vonatkozása. A probléma tehát abból áll, hogy pontosan kell tudnunk jellemezni azokat a kontextusokat, amelyekben a tulajdonnevet csupán említjük, de nem használjuk. Ilyen kontextusra a következő két példát említhetjük. (a) Egzisztenciális állítások vagy azok tagadása, pl. *Van valaki, akit Nagy Klárának hívnak; Itt nincs Nagy Klára.* (b) Egy másik tipikus eset a *hisz, vél* vagy *keres* főmondati állítmányok környezete (az ún. intenzionális környezetek), pl. *Pisti keresi Nagy Klárát; Pisti azt hiszi, hogy Nagy Klára a bűnös.*

A tulajdonnév jelentésének és használati szabályainak vizsgálata az általános nyelvtudománynak is fontos területe. Itt most meg kellett elégednem avval, hogy fölvilantsak néhány olyan problémát, amelynek megoldásán nyelvészek, logikusok, filozófusok egyaránt fáradoznak. Eredményként annyit máris elkönnyvelhetünk, hogy ma már tisztábban látjuk a tulajdonnév (szinkrón értelemben vett) nyelvi jelentésének a mibenlétét, ennek a jelentésnek különböző aspektusait (lexikai-kontextuális jelentés, kontextuális jelentéseltolódás). A jel jelentése és annak vonatkozása közti különbségtevés is fontos vívmánya az újabbkori nyelvtudománynak. Ezt a meglátást a tulajdonnév jelentésének leírásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül. És azt is fontos megjegyeznünk, hogy a tulajdonnév nyelvi jelentésének nem lehet része az, amit a tulajdonnév viselőjéről tudunk. Végül annak a kérdésnek a tisztázása, hogy mikor van a tulajdonnévnek vonatkozása (milyen kontextusban említjük, de nem használjuk a tulajdonnevet), szintén fontos feladata a jelentéskutatásnak.

KIEFER FERENC

A tulajdonnevek hírértékéről

1. A kommunikációelmélet felől nézve a névtan kérdéseit, szembeötlik a tulajdonnevek sajátos közlésbeli jellege és sajátos jelentésszerkezete (ez utóbbira vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 24), s ezen belül a nyelv egyéb elemeihez képest is nagy hírértéke.

A közlésbeli jelleg vizsgálata során nem nehéz ugyanis észrevenni, hogy a beszélőnek és a hallgatónak a köznevek morfológiai és jelentéstani rendszerétől eltérő kódrendszer áll rendelkezésére a személyek, helyek, állatok, termékek stb. megnevezésére. Az a nézet tudniillik, hogy a tulajdonnevek létrejötte mintegy bizonyos köznévi kifejezések lassú, fokozatos (véletlen) lexikalizálódását jelenti, okvetlenül felülvizsgálatra szorul, különösen szinkrón szempontból. Ha a szó vagy más szóval a kód olyan homonimiát jelentene, amelyiknek egyik tagja köznévi, másika pedig tulajdon-